

*Сергій Миколайович Капишін,
здобувач кафедри теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ДО ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОЗАКОННОСТІ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Актуальність теми дослідження зумовлена теоретичною і практичною значущістю питань, пов'язаних із формуванням в Україні дієвого механізму правового регулювання. Цілком зрозуміло, що проблема реальності, захищеності та забезпеченості прав і свобод людини та громадянина безпосередньо пов'язана з конкретними історичними особливостями розвитку конкретної держави, формою організації державної влади і соціально-економічним ладом, що панує в ній, розвитком політичних інститутів, політичною свідомістю й активністю народних мас та іншими умовами, що існують у кожному суспільстві. Сприйняття українською правовою наукою ідеї верховенства права, універсалізація прав людини, глобальна модернізація української правової системи зміцнюють усталені уявлення про законність, право та правозаконність, особливо в аспекті захисту прав і свобод людини.

Світова наукова думка в галузі права пов'язує кульмінацію переосмислення уявлень про законність із сучасним відродженням ідеї правозаконності (rule of law). Особливо актуальні для дослідження правозаконності праці таких зарубіжних правознавців ліберального напрямку, як: А. Дайсі, М. Оукшота, Ф. Хайєка, у яких правозаконність (rule of law) була концептуально розроблена. Також особливу значущість для аналізу концепції правозаконності мають праці Р. Феллона, С. Ігла, Р. Касса, Н. Крігца, Т. Зивіскі, Д. Томаса, М. Хорвіца, А. Шайо. У дореволюційній Росії питання правозаконності висвітлювалися у працях таких російських мислителів, як М. Бердяєв, В. Дурдулевський, Б. Кістяківський, І. Покровський, Б. Чичерін. У розвиток вчення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зробили свій внесок українські філософи та юристи М. Драгоманов, С. Котляревський, М. Палієнко та ін.

Не полишають розробку концепції правозаконності вчені і в наш час. Серед українських правознавців проблему законності вивчали М. Козюбра, В. Копейчиков, О. Мироненко, В. Сіренко, В. Цветков, Ю. Шемшученко та ін.

Із давніх часів у різних культурах світу, починаючи з філософів античності, питання права, закону, прав і свобод людини вивчалось разом із теоріями виникнення державності. Однак ми хочемо приділити увагу саме генезису розвитку права на території сучасної України. Згадаємо, що саме на українській землі наприкінці ІV – на початку ІІІ ст. до н. е. було створено блискучий зразок античної демократії – присягу громадянина Херсонесу, де згадується про захист свободи громадян, боротьбу із корупцією, захист демократичного устрою, право на справедливий суд та ін. [1, с. 1].

Згодом у союзі східнослов'янських племен зародився оригінальний, досить ефективний для тих часів, суспільно-політичний лад з елементами демократії, першими паростками народовладдя і самоврядування.

Пригадаймо і могутню Київську Русь (ІХ–ІІІ ст.), правову основу якої становила «Руська правда» (1036–1037 рр.) – перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, авторство якого пов'язують з іменами Ярослава Мудрого та його нащадків. «Руська правда» в багатьох аспектах вигідно відрізнялася своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від аналогічних європейських «варварських прав». Можливо навіть прослідкувати деякі ознаки законності, правосуддя та дотримання права людини на життя. Так, «суддям належить вникати в суть справи, оскільки мають право осудити без слідства і без тортур. Будь-який справедливий вирок людина не скоро сприйме, хай не осудять не повинного, не убивають». Допускалось вбивство крадія тільки під час захисту права власності, «коли злодія уб'ють в домі під час крадіжки, то уб'ють його як пса, а коли виживе до ранку, то мають привести на княжий двір. Коли ж буде вбитий і будуть люди, що бачили його зв'язаним, то платити за нього 12 гривень». Тобто із зазначеного випливає, що після затримання особи вже має бути повноцінний судовий розгляд [2, с. 1].

Аналіз норм «Руської правди» свідчить, що вони виникли на місцевому ґрунті й були результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Отже, наші пращури були носіями високої на той час правової культури. «Руська правда» справила неабиякий вплив на розвиток права західних і північно-східних слов'ян, відчутно вплинула на становлення таких пам'яток права, як Литовські статuti, Псковська судова грамота, Судебники 1497, 1550 рр. і певною мірою – Соборне уложення 1649 р. [3, с. 81].

Після розпаду Київської держави й занепаду Галицько-Волинського князівства державно-правовий

розвиток українських земель тісно пов'язується із Великим князівством Литовським. Як свідчить історія, литовські князі поступово підкорилися слов'янському культурному впливові, засвоїли давньоруську писемність і навіть прийняли «Руську правду» як власне джерело права. У подальшому Литовські статuti (1529, 1566, 1588 pp.), особливо останній з них, який багатьма сучасниками вважався найдосконалішою книгою законів у Європі, закріпили низку принципово нових підходів до статусу особи. Так, для всіх підданих держави встановлювалась єдність законодавства і їх **рівність перед законом**, хоча ці положення значною мірою були лише декларацією. Проголошувалася обмежена віротерпимість (лише для християнських релігій). Заборонялося перетворювати вільну людину на невільника і видавати жінку заміж проти її волі. Проголошувалися недопустимість арешту без законних підстав і покарання без суду, право на юридичну допомогу. Значно раніше, ніж в інших країнах, було закріплено виборність суддів і відокремлення суду від адміністрації [4, с. 3–4].

Статут 1566 р., по суті, на високому рівні кодифікаторської техніки завершив розвиток Великого князівства Литовського як правової держави, підтвердивши цикл реформ, що передували оголошенню самого Статуту. Ще Більський привілей 1564 р. і для магнатів, і для шляхти запроваджував спільні виборні шляхетські суди за зразком земського судочинства в Польщі. У такий спосіб Статут радикально зреформував усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної і шляхетської держави. Крім того, Другий Статут продемонстрував високий рівень системної правничої думки [5, с. 53–55], який продовжував діяти після Люблінської унії 1569 р. і взагалі вважався українським.

У третьому Статуті 1588 р. регламентувалася процедура судочинства. Як зазначають І. Усенко та В. Чехович, прогресивним було декларування обмеження влади монарха законом, проголошення єдності права для всіх громадян, відмежування судової влади від адміністрації. Статут захищав інтереси українського (руського) населення від польської експансії, гарантуючи право судитися за нормами свого звичаєвого права у копних (громадських) судах, вимагав, щоб суддів й управителів обирали з людей, знаючих право й руське письмо. Так, у преамбулі до Статуту говориться про справедливе судочинство: «дивіться, що маєте чинити, бо не чините суд людський, а суд Божий. Як кого засудите – все на вашій совісті буде, даруйте справедливість землі, у якій чините суд», «правдиво судіть, сини людські» [6, с. 1]. За своїми правничими якостями Третій Литовський Статут стояв значно вище багатьох тогочасних західноєвропейських кодексів. Він мав чималий вплив на законодавство сусідніх держав, був чинним, як офіційний збірник законів, в Україні-Гетьманщині і продовжував діяти на українських землях аж до середини XIX ст. [3, с. 184]. Крім того, встановлювалася і відповідальність шляхти як ознака рівності перед законом. Так, положенням артикулу 29 Статуту було закріплено правило: за одного вбитого шляхтича страчувався один шляхтич – учасник вбивства. Родичі вбитого («сторона, що скаржиться») мали визначити серед учасників вбивства особу, яку слід стратити. Це міг бути будь-який учасник групового вбивства, як організатор, так і той, що виконував другорядну роль [7, с. 18].

В умовах спольщення української еліти центром визвольного руху в Україні, головним чинником українського державотворення стала Запорозька Січ [3, с. 190]. На Запорозькій Січі сформувалася правова система. Козаки не визнавали дії Статутів та магдебурзького права. *Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право*, яке регламентувало процедуру виборів козацької старшини, судочинство, правила воєнних дій, порядок землекористування, порядок укладання окремих видів договорів, види злочинів і систему покарань [3, с. 237].

Д. Яворницький у праці «Про суди, покарання та кари у запорозьких козаків» 1892 р. зазначав, що запорізькі козаки керувалися не писаними законами, а «стародавнім звичаєм словесним правом і здоровим глуздом». Звичай, замість писаних законів, визнавав як гарантію твердого ладу в Запоріжжі й російський уряд: так, імператриця Катерина II, придушуючи повстання гайдамаків, указом від 12 липня 1768 р. веліла «поступать с ними **по всей строгости запорожских обрядов**» [8, с. 149].

Однак не слід стверджувати, що запорізькі судді, керуючись у своїй практиці виключно звичаєм, дозволяли собі сваволлю чи тяганину: незначна чисельність запорізького товариства, його чисто народний устрій і цілковита доступність кожного члена козацької громади до вищих начальників, робили суд у Січі простим, швидким і справедливим у повному й точному розумінні цих слів. Скривджений і кривдник усно викладали перед суддями суть своєї справи, вислуховували їх усне рішення й відразу припиняли свої чвари й непорозуміння, до того ж перед суддями всі були однаково рівними – і простий козак, і значний товариш [8, с. 149].

Як зазначає В. Іванов, поява козацтва відкрила у вітчизняній історії добу з новим змістом і складом. Вступ до січової громади передбачав взяття козаком на себе зобов'язання служити власному народу, виконувати певні військові обов'язки. Аналіз організації козацького самоврядування і судочинства дає підстави стверджувати, що тут відроджувалася українська державність. Система органів військово-

адміністративної влади забезпечувала виконання властивих державі внутрішніх і зовнішніх функцій. Запорозька Січ являла собою військово-політичну організацію, автономне християнсько-демократичне державне утворення, що постало на руїнах княжої держави [3, с. 237].

Зусиллями Б. Хмельницького і його соратників було повалено польсько-шляхетський лад на значній частині території України та створено козацьку державу, яка здобула міжнародне визнання і з існуванням якої рахувалися провідні європейські держави. Переяславська угода 1654 р., Березневі статті, Батуринські статті 1663 р. та інші акти, які закріпили українсько-московський альянс, хоча й передбачали протекторат московського царя, залишали Україну окремим державним організмом із власними політичним і правовим устроєм, адміністрацією, судами, військом, фінансами та зберігали раніше установлені права і свободи. Ось як про це записано у документі, а саме в «Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей»: «Ми <...> військо Запорозьке пожалували, веліли їм бути під нашою царською величності високою рукою в попередніх їх правах і привілеях, які їм надані були королями польськими та великими князями литовськими, і тих їх прав і вольностей порушувати нічим не веліли, і судитись їм веліли своїми старшими **за своїми попередніми правами**, а наші царської величності бояри і воеводи в ті їх військові суди втручатися не будуть» [9, с. 309–310]. Тобто насамперед необхідно відзначити вказане як позитив. Це було фактичне утвердження української державності, де суспільно-політичний лад і взаємовідносини між козацькою верхівкою і козацькою масою будувалися на найдемократичніших засадах тогочасної Європи.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. під час занепаду козацько-гетьманської держави спостерігається значний сплеск державно-правової думки. Вершиною козацького нормотворення певною мірою вважається Конституція Пилипа Орлика 1710 р. У різних історико-правових джерелах цей документ називають по-різному: «Бендерська конституція», «Конституція прав і свобод Війська Запорозького», «договір між запоріжцями та гетьманом Малоросії» [10, с. 1].

Як відомо, після поразки під Полтавою шведський король Карл XII та український гетьман І. Мазепа з рештками своїх військ відступили на південь, на територію Туреччини, у м. Бендери (нині – Республіка Молдова), де невдовзі І. Мазепа помер. На козацькій раді 5 квітня 1710 р. гетьманом України був обраний Пилип Орлик – соратник Мазепа та цього ж дня на раді було також оголошено і прийнято складену П. Орликом державну Конституцію України, яка називалася «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького». По латині вона звучала так: «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis». Це була перша писана конституція у світі (далі – Конституція) [10, с. 1].

Сама природа і зміст цього документа не викликають сумнівів у тому, що він віддзеркалює вимоги козацтва. Конституція П. Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу республікою, а й закладала підвалини поділу влади, юридично закріплювала систему виборів посадових осіб. Вона передбачала встановлення національного суверенітету й визначення державних кордонів, забезпечення прав людини, створення правового суспільства на засадах єдності і взаємодії трьох гілок влади (ст. 6 Конституції) – законодавчої (виборна Генеральна рада, що мала збиратися тричі на рік – Різдво, Великдень і Покрову), виконавчої (гетьман, дії якого обмежувалися законом, що виключало монархічну форму правління, генеральна старшина та обрані представники від кожного полку) і судової, підзвітної і контрольованої. Також статтею 7 Конституції установлювалася заборона карати будь-якої особи гетьманською владою, і при цьому **закріплювався обов'язок подати справу на розгляд до суду**, рішення якого має найвищу силу: «і яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його» [10, с. 4]. Крім того, актом обмежувалися податкові стягнення (ст. 10 Конституції), встановлювалось непорушне правило захисту жінок – вдів козаків, їх дружин, дітей-сиріт (ст. 11 Конституції), на гетьмана покладався обов'язок забезпечувати додержання непорушних громадянських вольностей [10, с. 5].

Конституцію П. Орлика одразу після її прийняття визнали уряди Швеції та Туреччини. Вона й сьогодні вражає своєю актуальністю й високим правовим рівнем. Учені й політики нині небезпідставно вважають, що, втілюючи ідеї її натхненника І. Мазепа, вона як державний акт республіканського спрямування на 80 років випередила ідеї Французької революції. Українська Конституція 1710 р. стала реальною моделлю вільної, незалежної держави, яка б засновувалася на природному праві її громадян на свободу і самовизначення. Значно пізніше ця ідея знайде своє детальне обґрунтування у теорії поділу влади Ш.-Л. Монтеск'є, а втілиться у державно-правовій практиці США.

Використані джерела

1. *Присяга громадян Херсонесу*. Кінець IV – початок III ст. до н. е. / пер. з давньогрецької В. В. Латишева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrhyst.at.ua/publ/39-1-0-345/>

2. *Переклад зроблено за виданням: Правда руська*. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. – Київ : ВУАН, 1935. – Редакція IV. – С. 137–144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР,

№ 240, Новгородський 1-й літопис XV ст.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>

3. *Іванов В. М.* Історія держави і права України : підруч. / В. М. Іванов. – Київ : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
4. *Лутковська В.* Генезис прав людини / В. Лутковська ; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/history/genesis>
5. *Швидько Г.* Історія держави і права України (X–XIX століття) : навч. посіб. / Г. Швидько ; ред. А. В. Шерстюк, Л. П. Небогатова ; М-во освіти України ; Нац. гірнич академія України. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1998. – 175 с.
6. *Литовський статут 1588 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-ukrainy/litovskiy-statut-1588-roku>
7. *Беніцький А. С.* Правовий аналіз норм щодо причетності до злочину та співучасті у злочині за Литовським статутом 1588 р. / А. С. Беніцький // Юридичний Вісник 2013. – № 3. – С. 17–21.
8. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький ; пер. з рос. І. Сварник. – Львів : Світ, 1990. – Т. 1. – 320 с.
9. *Хрестоматія з історії Української РСР* : в 3 т. – Київ : Радянська школа, 1959 – Т. 1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. : посібник для вчителя / ред. І. О. Гуржій. – 748 с.
10. «Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін». Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана, підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

Капишин С. М. До питання становлення правозаконності в Україні: історичний аспект

Аналізується ідея правозаконності через призму історії в часи перебування України в складі Князівства Литовського, Польщі та Гетьманату. Прослідковується розвиток права та забезпечення прав людини за Литовськими Статутами, а також в добу козацтва. Приділяється особлива увага Конституції Пилипа Орлика як моделі правової держави.

Ключові слова: право, закон, верховенство права, правозаконність, права людини, «Руська правда», Литовські Статути, Конституція Пилипа Орлика.

Капишин С. Н. К вопросу о становлении правозаконности в Украине: исторический аспект

Анализируется идея правозаконности через призму истории во времена пребывания Украины в составе Княжества Литовского, Польши и Гетманата. Прослеживается развитие права и обеспечения прав человека в Литовских Уставах, а также за время казачества. Уделяется особое внимание Конституции Пилипа Орлика как модели правового государства.

Ключевые слова: право, закон, верховенство права, правозаконность, права человека, «Русская Правда», Литовские Уставы, Конституция Пилипа Орлика.

Kapyshin S. On the question of the formation of the rule of law in Ukraine: historical aspect

We analyze the idea of the rule of law through the prism of history at the time of stay of Ukraine as a part of Duchy of Lithuania, Poland and Hetmatu. Traced the development of law and human rights by the Lithuanian Statute and in the day of the Cossacks. Special attention for Orlyk Constitution as a model of law

Key words: law, statute, rule of law, pravozakonnist, human rights, Ruska Pravda, Lithuanian Statute, Konstytutsiya of Orlyk.

УДК 340.11; 930.1

Віталій Олександрович Карнічков,
асистент кафедри історії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук

**ІСТОРИКО-ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА БУТТЯ ПРАВА
У ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІЙ ПЛОЩИНІ**

Дослідження історико-правової реальності залишається однією із дискусійних проблем вітчизняної та зарубіжної філософії права, яка тісно пов'язана з основними питаннями методології науки про те, що розуміється під «реальністю», яка її природа та яке місце посідає право в історичній реальності. Належність права до історичної дійсності визначає необхідність переосмислення самого розуміння історико-правової реальності й акцентування уваги на основних рисах цієї категорії як особливої форми буття права у просторово-часовій площині. Тому метою нашого дослідження є змістовний теоретико-категоріальний аналіз історико-правової реальності, її ознак, властивостей та сутності.

Вивченням правової реальності у радянський період займалися: Є. Бистрицький, Г. Остроумов, П. Рабінович, Л. Спиридонов, В. Тененбаум. У пострадянський період правову реальність вивчали українські та російські вчені – С. Алексєєв, О. Бандура, С. Баранов, В. Бачинін, В. Братасюк, С. Гусарєв, В. Лемак, Л. Луць, С. Максимов, І. Малінова, Л. Мамут, М. Марченко, В. Нерсєсянц, Н. Оніщенко, П. Рабінович, Т. Тарахонич, Л. Тіунова, В. Шаповал та ін. Досліджували проблеми правової реальності також західні філософи права – П. Бергер, П. Бурдє, Ю. Габермас, А. Кауфман, Г. Кельзен, Т. Лукман,